

**ՀՅՈՒՄԻԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽԸ՝ ԱՐՑԱԽ «ԱՇԽԱՐՀԻ»
ՊԱՏՄԱԿԵՆԱՐԴԱԳՐՎԿԱՆ ԷԹՆԻԿ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔ Է¹
Նունե Սարունյան**

*Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ԱրՊԳ*

Բանալի բառեր. Արցախ, Գարդմանք, Շահումյան, էթնիկ տարածք, մելիքություն, Գյուլիստան, բռնագաղթ, պայմանագիր, բողոք-հեռագիր, պատվիրակություն, տեղաշարժ, ազատագրական պայքար, զանգվածային բնաջնջում, հակահայկական քաղաքականություն, ազգային ինքնագիտակցության զարթոնք:

Արցախը զբաղեցնում է Փոքր Կովկասի հարավ-արևելյան լեռնոտ տարածքը, Մեծ Հայքի ծայր արևելյան հատվածի մի մասը: Նրա սահմաններն արևմուտքում հասնում են Սյունյաց աշխարհին՝ մինչև Սևանա լճի արևելյան ափերը, հյուսիս-արևելքում՝ Ուտիքին, հարավում՝ Երասխ (Արաքս) գետին, արևելքում՝ խորանում Մուխանքի դաշտաբերանին, իսկ հյուսիսային և արևելյան սահմանագիծը բացահայտ չի երևում, այլ թվում է, թե այն բաժանվում է լեռների ստորոտներով, մասնավորապես Խոջքար լեռներով և Շամքորի անջրպետով, իսկ արևմուտքից եզրագծվում է Սյունյաց Աղավնու (Հազարու) գետով, որոնք պարսպում են նրա ելքը և

¹ Հոդվածը ընդունված է 16.12.14:

փոխում ջրերի ընթացքը, որովհետև Սյունիքում գետերը հյուսիսից և ելքի կողմից իջնում են Գեղամա լեռներով դեպի մեծ Երասխը, իսկ Արցախում արևմուտքից արևելք դեպի Կուր գետն են հոսում, ոռոգելով Ուտիքի դաշտը, որտեղ ամենահզորը ամենահյուսիսայինն է՝ Թարթառը կամ Թերթերը, ըստ մեր նախնիների՝ Տրտուն, որը բխելով Վայոց ձոր և Զանգեզուր լեռների թիկունքից, անցնելով Խաչենի խոր ձորերով, դուրս է գալիս Ուտիքի Առանձնակ դաշտը՝ անցնելով Պարտավ քաղաքի մոտով¹:

Արցախ-Ուտիքը ֆիզիկա-աշխարհագրական իմաստով զբաղեցնում էր ներկայիս ԼՂՀ Հադրութի, Մարտակերտի, Մարտունու, Ասկերանի, Շուշիի, Շահումյանի, Քաշաթաղի և ազատագրված Քարվաճառի, ինչպես նաև Գետաբեկի, Թոուզի, Շամխորի, Քարհատի (Դաշքեսանի), Խանլարի, Զաբրաիլի, Ֆիզուլու շրջանները²:

Հյուսիսային Արցախը՝ Գարդմանքը (նաև Գարդման, Ուտիք, Հյուսիսային Արցախ)՝ որը համընկնում է Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի տարածքին և հանդիսանում է գարդմանահայերի կողմից կիրառվող տվյալ նահանգի անվանումը, Ադրբեջանի մեկ այլ, տարածքում մնացած Գարդմանքի հողերի ընդհանուր, առավել չկիրառվող անվանումն է: Զբաղեցնում է Սևանա լճից արևելք և Կուր գետից արևմուտք ընկած տարածքները՝ պատմական Ուտիք նահանգի Շակաշեն, Գարդմանք, Տուչկատակ, Ուտի առանձնակ, Առանռոտ, Աղուէ գավառների մեծ մասը, որը կազմում է ներկայիս Ադրբեջանի հանրապետության հյուսիս-արևմտյան շրջանները:

Գարդմանքում է գտնվում Տիգրանակերտներից մեկը, որը հիմնադրել է Տիգրան Բ Մեծը Ք.ա. 95-55թվականներին³:

Դաշտային կամ Հյուսիսային Արցախը աշխարհագրական շրջանն է այժմյան Ադրբեջանի տարածքում՝ Կուր գետի և Մռավի լեռնաշղթայի միջև:

Դաշտային Արցախի տարածքը համընկնում է Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի Գարդմանք գավառի հետ: Քանի որ Դաշտային Արցախը

¹ Ալիշան Ղ., Արցախ, 1993, Երևան, էջ 5:

² Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ (ՂԱՊ), հանրագիտարան, Երևան, 2004, էջ 232:

³ Կարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999, էջ 227:

գտնվում է Լեռնային Արցախից (Ղարաբաղից) հյուսիս, այն հաճախ կոչվում է նաև Հյուսիսային Արցախ:

Ըստ Ղ.Ինճիճյանի՝ բուն Գարդմանքը տեղադրվում է Շամքորի ու շրջակայքի վրա, ձգվելով դեպի արևմուտք¹:

Վաղ միջնադարում տարածաշրջանը ներառում էր Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք նահանգներից մի քանի գավառներ, ինչպես, օրինակ՝ Կողթ, Քուստ-ի-Փառնես, Գարդման, Շակաշեն և այլն: Միջնադարում տարածքն ավելի հայտնի էր Գարդման անունով, իսկ ուշ միջնադարում կազմում էր Գանձակի (Գյանջայի) խանությունը: Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելուց հետո հայտնի էր Ելիզավետպոլի նահանգ անվամբ: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո երկրամասը միացվեց Ադրբեջանի Հանրապետությանը և տրոհվեց վարչական մի քանի շրջանների մեջ: Դրանք են՝ Գետաբեկի, Դաշքեսանի, Թոուզի, Խանլարի, Կասում-Իսմայիլովի (Գյուրանի), Ղազախի, Շամխորի և ներկայիս ԼՂՀ մաս կազմող, սակայն Ադրբեջանի կողմից բռնազավթված՝ Շահումյանի շրջանները:

Երկրամասն իր մեջ ներառում է Սևանի և Մռավի լեռնաշղթաներից սկիզբ առնող և աջ կողմից Կուր գետի հետ միախառնվող՝ Ասրիկ, Ջակամ, Շամքոր, Արթինաջուր (Կոշկար), Գանձակ, Կուրակ և Սև ջուր գետերի ջրահավաք ավազանները, ինչպես նաև՝ Ջողագ, Աղստև և Տավուշ գետերի ստորին հոսանքի շրջանները:

Հյուսիսային Արցախ կոչված երկրամասն, ըստ «Աշխարհացոյց»-ի ներառում էր Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք նահանգներից 3-ական գավառներ. Արցախից՝ Քուստ-ի-Փառնես կամ Միջնարցախ, Կողթ (ընկնում է Գեղամա ծովի ելքի Շամքոր և Խոչքար գետերի ակունքների միջև, Այրում գավառում), և Մեծ Կողմանք (Թարթառի հյուսիսային կամ ձախ կողմում է, Չլաբերդում)², իսկ Ուտիքից՝ Տուս-Քուստակ, Գարդման³ (տարածվում է Շամքոր գետի վերին հոսանքի շրջանում) և Շակաշեն (գավառի պատմաաշխարհագրական նշանավոր վայրը Գանձակ քաղաքն է, որը կառուցվել է 12-րդ դարում)⁴:

¹ Ինճիճյան Ղ., Ստորագրություն Հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 338: Տես նաև՝ Ուլուբաբյան Բ., Դրվագներ Հայոց արևելից կողմանց պատմության (5-7-րդ դարեր), Երևան, 1981, էջ 35:

² Ալիշան Ղ., Արցախ, Երևան, 1993, էջ 10:

³ Հեղինակներից շատերը Գարդմանը դնում են Արցախ «աշխարհի» մեջ: Տես՝ Հակոբյան Թ.Խ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 2007, էջ 243:

⁴ Նույն տեղում, էջ 244:

Ք.ա. 1-ին I հազարամյակից մտել է Արարատյան (Բիայնիլի) թագավորության սահմանների մեջ, Ք.ա. 6-2-րդ (VI-II) դարերից՝ Երվանդունիների, Ք.ա. 2-րդ-Ք.ա. 1-ին (Ք.ա. II-Ք.հ. I) դդ.՝ Արտաշեսյանների, 1-5-րդ (I-V դդ.)՝ Արշակունիների թագավորությունների, 5-րդ (V) դարի վերջից արցախյան Առանշահիկ նախարարական տոհմից Վաչագան Բարեպաշտի ստեղծած թագավորության կազմի մեջ¹: 6-րդ (VI) դարում Առանշահիկների թագավորությունը վերացավ: 7-9-րդ (VII-IX) դարերում գտնվել է արաբական տիրապետության տակ: 10-րդ (X) դարից մտել է հզորացող Խաչենի իշխանության կազմի մեջ, 12-րդ (XII) դարավերջին Ջաքարյանների գլխավորությամբ ազատագրված Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի կազմում:

Արտաշես Ա-ի և նրա ժամանակակցի՝ Ծովքի թագավոր Ջարեհի մասին հույն աշխարհագետ Ստրաբոնը² հաղորդում է, որ նրանց ժամանակներում իրենց երկրների բնակչությունը միալեզու էր, այսինքն խոսում էին միայն հայերեն: Սրանից հետևում է, որ Մեծ Հայքի հյուսիս-արևելյան շրջանների, այսինքն՝ Արցախ-Ուտիքի բնակչությունը իրենց մասնակցությունն են բերել հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքին և դարձել նրա անբալկտելի մասը: Ինչպես Արտաշեսյանների, այնպես էլ Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջանում Արցախն ու Ուտիքը կազմում էին Մեծ Հայքի անբաժանելի մասերը: Իբրև Հայաստանը կազմող մասեր-նահանգներ՝ վերջիններս հիշատակվում են Ստրաբոնի, Պլինիոս Ավագի, Պտղոմեոսի, Ստեփանոս Բյուզանդացու և այլոց երկերում: Այս ու բազմաթիվ այլ հեղինակներ նշում են, որ Հայաստանի սահմանը հյուսիս արևելքում անցնում էր Կուր գետով³:

428թ. Սասանյանները, որոնք նվաճել էին ամբողջ Այսրկովկասը, ստեղծում են երեք մարզպանություն՝ Արմինիա, Իբերիա և Ալբանիա (Առան): Մինչև 451թ. Ալբանիա մարզպանության կազմի մեջ մտցվեցին Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք նահանգները⁴: Վարչական այս փոփոխությունները, սակայն չխաթարեցին նշված երկրամասերի բնակչության ազգային կազմն ու պատկերը:

¹ ՂԱՊ, էջ 517:

² Ստրաբոն, Աշխարհագրություն, գիրք XI, գլ. I, § 4, 5 և այլն

³ Ուլուբաբյան Բ., Դրվագներ Հայոց արևելից կողմանց պատմության (5-7-րդ դդ.), էջ 30-31:

⁴ Նույն տեղում, էջ 259:

5-րդ դարի վերջում Արցախ-Ուտիքի հայ բնակչությունը ձեռք է բերում ժամանակավոր անկախություն: Արցախի Վաչագան իշխանը Սասանյան Վաղարշ թագավորից ստանում է Աղվանքի (Ալբանիա) թագավորի (առանշահիկ) տիտղոսը: Վաչագան Առանշահիկը¹ վերանորոգում է քրիստոնեական հավատը, բաց է անում բազմաթիվ հայկական նոր դպրոցներ:

7-րդ դարում Աղվանքում կազմավորվում է Աղվանից իշխանությունը, որի ներկայացուցիչները Գարդմանացի կամ Միհրանյաններ² կոչվածներն էին: Իշխանության կենտրոնը Պարտավ քաղաքն էր:

Արաբների երևալուն պես, Արցախ-Ուտիքի հայ բնակչությունը Առանշահիկների և Միհրանյանների գլխավորությամբ, անհավասար, սակայն համառ պայքար են ծավալում նվաճողների դեմ:

8-րդ դարի ընթացքում արաբների գերակշիռ ուժերի ճնշման ներքո երկրամասի բնակչությունը ստիպված է լինում հարթավայրային շրջաններից քաշվել դեպի նախալեռնային ու բարձր լեռնային գոտիները, որտեղ տեղանքը պաշտպանություն կազմակերպելու առումով առավել հուսալի էր:

9-րդ դարում բնիկներն ուժեղացնում են պայքարը արաբական տիրապետության դեմ: Նշանակալի էին Արցախ-Ուտիքի իշխաններ Կտրիճ Սևորդացու և Ատրներսեհ Առանշահիկի գործողությունները. արաբ զորավար Բուղան վերջիններիս գերելով ուղարկում է խալիֆին: Այնուամենայնիվ, 887թ. Արցախ-Ուտիքի հիմնական մասերը, ներառյալ Գանձակ և Պարտավ քաղաքները, ազատվում են արաբների տիրապետությունից և մաս կազմում Հայաստանի Բագրատունյաց թագավորության:

Ավատատիրական մասնատվածության շրջանում երկրամասի տարածքում առաջանում են Փառիսոսի և Գարդմանի իշխանությունները:

970-ական թվականներին Առանշահիկ Հովհաննես Սենեքերիմը Փառիսոսը վերածում է թագավորության: Վերջինիս ձանաչում են Բյուզանդիան և Պարսկաստանը: Փառիսոսի թագավորությունն իր մեջ ամփոփում էր երկրամասի գրեթե բոլոր նախալեռնային և լեռնային շրջանները: Մերձկուրյան հարթավայրային շրջանների մի մասը, որոնք արդեն հիմ-

¹ Խորենացի Մ., Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1991, էջ 113, Գանձակեցի Կ., Պատմություն Հայոց, 1982, Երևան, էջ 193:

² Ուրութբյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 129:

նականում պարավել էին հայ բնակչությունից և զբաղեցվել վաչկատուն զանազան ցեղերով, դուրս են մնում թագավորության կազմից:

11-րդ դարում Փառխոսի թագավորության տարածքը կիսվում է հայ Բագրատունիների և Գանձակին տիրացած քրդական Շեդդադյան հարստության ներկայացուցիչների՝ էմիրների միջև: Վերջիններս գրավում են երկրամասի հարթավայրային շրջանների հիմնական մասերը՝ Գանձակ և Շամքոր քաղաքներով հանդերձ¹:

Փառխոսն ու Գարդմանը 11-րդ դարում ենթարկվում են սելջուկյան ասպատակություններին, սակայն մինչև 12-րդ դարի սկիզբը շարունակում են մնալ Կյուրիկյան Բագրատունիների հայոց թագավորության կազմում: Այնուհետև դրանք մտնում են Այսրկովկասում սելջուկյան իշխանությունների դեմ պայքարող վրաց Բագրատունիների (Ղավիթ Շինարարի օրոք) թագավորության կազմի մեջ: Նշված ժամանակաշրջանում երկրամասի հայ բնակչությունը ստիպված է լինում էլ ավելի քաշվել դեպի հարավ՝ լեռնային գոտին: Կյուրիկյանների վերջին ներկայացուցիչները իշխում էին Կայեն և Մածնաբերդ ամրակուռ ամրոցներին և շրջակա գավառներին:

12-րդ դարի վերջում Ջաքարյան իշխաններն ազատագրում են Արցախ-Ուտիք երկրամասը սելջուկներից: Դրա հյուսիս-արևելյան հատվածում սկսում են իշխել Ջաքարյանների մի ճյուղի ներկայացուցիչները՝ Վահրամյանները²:

Վահրամյանների իշխանությունը հարավում ընդգրկում էր ողջ լեռնային գոտին՝ սահման ունենալով Սևանի և Մռավի ջրբաժան լեռնաշղթանները, իսկ հյուսիսում հասնում էր Կուր գետին՝ ներառելով Շամքոր քաղաքը:

Սակայն օտարամուտ ցեղերը չեն հեռանում երկրամասի բարեբեր հարթավայրերից, իսկ հայերն էլ չեն համարձակվում վերադառնալ իրենց պապերի լքած բնակավայրերը, որոշ չափով միայն ավելի հայաշատ են դառնում հարթավայրային գոտում գտնվող քաղաքները:

11-13-րդ դարերում Հայաստանի մյուս մասերի նման Արցախ-Ուտիքում ևս հայ մշակույթը վերածնունդ էր ապրում: Վերաշինվում են քա-

¹ Գանձակեցի Կ., Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 171, 175:

² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.2, Երևան, 1965, էջ 104, Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975, էջ 134:

ղաքները, կառուցվում են նոր բերդեր, վանքեր, եկեղեցիներ, նորոգվում են հները (դրանցից շատերը հասել են մեր օրերը): Այդ ժամանակաշրջանում երկրամասում ծնվել և ստեղծագործել են հայ մշակույթի և գիտության կարկառուն այնպիսի ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք են Հովհաննես Սարկավազը, Մխիթար Գոշը, Վանական Վարդապետը, Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Արևելցին և այլք: Մխիթար Գոշի ջանքերով Շամքոր գետի ափին գտնվող Դասնո անապատում 1184թ. ստեղծվում է հայոց առաջին Դատաստանագիրքը:

13-րդ դարում Այսրկովկասը նվաճում են թաթար-մոնղոլները, որոնք քոչվոր ցեղերի նոր խմբերի համար ճանապարհ են բացում դեպի Հայաստան:

14-15-րդ դարերում, ներխուժելով երկրամաս, իրենց ավերիչ գործունեությամբ մեկը մյուսին գերազանցում են Ջալալի, Չոբանյան, Ակ-կոյունլու, Կարա-կոյունլու և այլ ցեղերը:

15-րդ (XV) դարում ակ-կոյունլու և կարա-կոյունլու ցեղերի անընդմեջ արշավանքներից Արցախ նահանգը մեծապես տուժել է, տնտեսական ու մշակութային կյանքը խաթարվել: Այդուհանդերձ, հենց խաչչենում է, որ պահպանվել էին հայ պետականության վերջին կենսունակ բեկորները, որոնց հիմքի վրա էլ 16-րդ (XVI) դարի վերջին և 17-րդ (XVII) դարի սկզբին ստեղծվել են հայկական վարչա-քաղաքական իշխանություններ (մելիքություններ) և Շահումյանը Խամսայի (արաբերեն՝ խամսա-հինգ) մելիքություններից մեկի՝ Գյուլիստանի մելիքության մեջ էր մտնում, որն ընկած էր Կուրակ (Քյուրակ) և Թարթառ գետերի միջև: Իշխող տունը Մելիք-Բեգլարյաններն էին, որոնք գործուն մասնակցություն են ունեցել 17-18-րդ (XVII-XVIII) դդ. հայ-ազատագրական կռիվներին¹:

16-17-րդ դարերում երկրամասի տարածքի հիմնական մասն արդեն ընդգրկվել էր Գանձակի պարսից խանության սահմանների մեջ: Այս շրջանում օսմանցիները երկրամասը գրավելու մի քանի փորձ են անում: 16-րդ դարավերջին նրանց հաջողվում է հասնել նույնիսկ Կասպից ծովի ափերը: Սակայն 17-րդ դարի սկզբին պարսից Շահ Աբասը, մեծ ուժերի կենտրոնացումով ու նաև տեղի հայերի աջակցությամբ (որոնք համադրելով թուրք և պարսիկ իշխանությունների վերաբերմունքն իրենց

¹ Լաֆֆի, Հրապարակախոսական և գրական-քննադատական հոդվածներ, Երևան, 1991, հ.11, էջ 360-361: Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 346:

նկատմամբ, գերադասում էին վերջինների տիրապետությունը), կարողանում է թուրքերին դուրս մղել ոչ միայն Գանձակի, այլև շուրջ երկու տասնամյակ առաջ գրավված պարսկական բոլոր նախկին խանությունների տարածքից: Այլ խոսքով՝ պարսիկներին հաջողվում է վերատիրել ողջ Արևելյան Հայաստանին:

1639թ. Կ.Պոլսում Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև կնքված պայմանագրին հաջորդած խաղաղ մի քանի տասնամյակները երկրամասի հայ բնակչության համար քաղաքական և մշակութային, լայն առումով՝ ազգային զարթոնքի ազդակ են հանդիսանում: Իշխանական հին տների ճնշված ու թուլացած որոշ շառավիղների ներկայացուցիչներ, ամրապնդվելով ու վերակենդանանալով, սկսում են կարգի բերել ու միավորել իրենց ուժերը, շահական հրովարտակներով ամրագրել իրենց պատկանող տիրույթների սահմանները: Այսպես, առաջիններից մեկը, որ դեռևս 1601թ. Շահ-Աբասից ստացել էր մելիքության իրավունք՝ Ոսկանապատի Մելիք-Նազարն էր: Հեռատես ու քաղաքականապես հասուն այս անձը հիմք դրեց կիսաանկախ մի իշխանության-մելիքության: Այնուհետև հայկական մելիքություններ առաջացան Շամքոր գետի միջին ավազանում՝ կենտրոն ունենալով Բարսում գյուղը: Այստեղ նստում էին Մելիք-Առուստամյանները: Կուրակ (Քյուրակ) գետի միջին ու վերին ավազանի շրջանում ստեղծվեց Գետաշենի Մելիք-Մնացականյանների մելիքությունը: Ծնունդ էին առել նաև հայկական ավելի թույլ մելիքություններ, որոնց տերերը իշխում էին 1-3 գյուղերի: Դրանցից էին Կրզենի, Բաղայի (Լղարակ), Հարցհանգիստի (Չովդար) և Բանանցի մելիքությունները: Անհամեմատ հզոր ու ընդարձակ էր Գյուլիստանի կամ Թալիշի մելիքությունը, որը մտնում էր Արցախի Խամսայի մելիքության մեջ: Հյուսիսարցախյան փոքրիկ մելիքությունները, որոնցից յուրաքանչյուրի տիրույթներում կային մինչև 5 և ավելի գյուղեր, վայելում էին ներքին ինքնավարություն, կախում ունեին միայն Գանձակի խաներից: Տեղին է նշել, որ 17-րդ դարում և մինչև 18-րդ դարի 70-ական թվականների վերջերը հայաբնակ էր երկրամասի ոչ միայն նախալեռնային (ինչպես հիմնականում մինչ 1988-89 թվականներին էր), այլև՝ լեռնային ողջ գոտին: Այլ կերպ ասած՝ հայաբնակ գյուղերի խիտ ու ապահով ցանցով ամրապնդված էր նաև մելիքությունների թիկունքը:

Նադիր շահի մահից հետո երկրամասում ստեղծվել էր քաղաքական աննախադեպ անկայուն իրավիճակ: Հարևան խանությունների կամ պե-

տությունների հետ մերթ դաշինքի, մերթ պատերազմների մեջ գտնվող Գանձակի խանությունը ծանր բեռ էր դարձել բնակչության համար: Ռազմական անօրինակ ծախսերի համար խաներն անընդհատ ավելացնում էին բնակչության վրա դրված հարկերը: Դրանք ոչ միայն գանձվում էին անկանոն ու կամայական, այլև հաճախ վերածվում էին բացահայտ թալանի: Հարկաբեռն իր ողջ ծանրությամբ նախ և առաջ ընկել էր Գանձակի խանության հայ բնակչության վրա: Մահմեդական իշխողները հայերին ապօրինի հարկերով կեղեքում էին ոչ միայն այն բանի համար, որ քրիստոնյաներին համարում էին անհավատներ (գյավուր), այլ, որ հայերը մշտաբնակ էին և, ըստ այդմ, արտադրում էին հողագործական և այգեգործական մթերքներ: Մինչդեռ խանության սահմաններում բնակվող մահմեդական տարրը (գլխավորապես՝ թուրք) վարում էր քոչվոր կյանք և, անընդհատ շարժման մեջ գտնվելով, լավագույն դեպքում հարկվում էր անասնամթերքով:

Գանձակի խանության համար 18-րդ դարի երկրորդ կեսը նշանավորվում է հատկապես նրանով, որ խանն արդեն ասպատակում էր իր տարածքը, որով և հայ բնակչությունը հայտնվել էր անելանելի վիճակում: Հայերը ճարահատյալ մինչև իսկ դադարեցրել էին վարուցանքը, քանի որ հարկվում էր տարվա ողջ բերքը կամ, ավելի ճիշտ, այն ամբողջությամբ պարզապես թալանվում էր:

Հայերը ոչ միայն նյութապես ու տնտեսապես էին թալանվում, այլև (իբրև հարկ) նրանցից խլում էին մանկահասակ երեխաներին: Պակասը լրացվում էր ժամանակ առ ժամանակ Վրաստանից, Դաղստանից կամ հարևան խանություններից կատարվող ավարառուական արշավանքները:

Չդիմանալով ծայրահեղ դժնդակ պայմաններին՝ 1770-ական թվականներից Գանձակի գավառի՝ առավելապես արևելյան ու հարավարևելյան հայաբնակ հոծ հատվածի տասնյակ գյուղերից ծայր է առնում բնակչության զանգվածային արտագաղթ. գլխավորապես դեպի հարևան Շամշադին և Բորչալու գավառները: Ի դեպ, սրանք էլ ընդամենը մի քանի տասնամյակ առաջ էին հայաթափ եղել (հատկապես լեզգիների արշավանքների հետևանքով), պատված էին բազում գյուղատեղիների ցանցով, որտեղ էլ հանգրվան են գտնում Գանձակի խանության սահմանները լքած հայերը: Գաղթականների մի մասն էլ՝ Շամքոր, Գանձակ քաղաքներից ու մերձակա գյուղերից, հիմնավորվում են Հավլաբար գյուղում

(հետագայում Տփղիսի շրջագծի մեջ) և Քարթլի-Կախեթի տասնյակ այլ գյուղերում, ինչպես, օրինակ, Լիս, Մուխրան, Ախալքալաք և այլն:

Երկրամասի հայաթափ շրջանները հետագայում բնակեցվում են թյուրքական ծագմամբ դաջար, զուլքադար և այրում ցեղերով:

1804-1813թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ավարտից հետո Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի միջև Գյուլիստանում կնքվեց հաշտության պայմանագիր, ըստ որի Արցախը, այդ թվում Գյուլիստանի մելիքությունը և հարավային Կովկասի տարածքների մեծ մասն անցել են Ռուսաստանին: 19-րդ դ. Գյուլիստանը ներառված էր Ելիզավետպոլի նահանգի Ջվանշիր գավառի կազմում:

1867 թվականի դեկտեմբերի 9-ին Ալեքսանդր 2-րդ ցարը ստորագրեց «Կովկասյան և Անդրկովկասյան երկրամասի կառավարման բարեփոխումների մասին» կանոնադրությունը, որը գործողության մեջ դրվեց 1868 թվականի հունվարի մեկից: Այդ կանոնադրության համաձայն Անդրկովկասը բաժանվեց հինգ նահանգների՝ Քութայիսի, Թիֆլիսի, Երևանի, Բաքվի և Ելիզավետպոլի: Հին Գանձակը վերանվանվեց Ելիզավետպոլ, որի անունով էլ կոչվեց նոր նահանգը¹: Այս նահանգի մեջ մտան Արցախը, Ջանգեզուրը և հայկական այլ գավառներ: Արցախի գավառական կենտրոններ դարձան Թարթառը (Ջիվանշիրի համար) և Ջեբրայիլը (համանուն գավառի համար)²: Ղարաբաղը այս նահանգի կազմում մնաց մինչև 1917թվականը:

1889թ. դրությամբ Գանձակի նահանգում գործում էր 11 վանք և 88 եկեղեցի³:

Արցախ աշխարհի բազմադարյան պատմության ամենածանր ու դրամատիկ իրադարձություններով լի ժամանակաշրջաններից մեկը, թերևս 1918-1921 թվականներն են⁴:

1918-1920թթ. Գյուլիստանը Լեռնային Ղարաբաղի այլ շրջանների թվում փաստորեն ինքնուրույն էր և կառավարվում էր տեղի Հայոց Ազգային խորհրդի կողմից⁵:

¹ 1918թ. սկզբին Ելիզավետպոլը վերանվանվեց Գանձակ

² Հայաստանի Հանրապետության պատմության պետական կենտրոնական արխիվ, ֆ.199, ց.1, գ.128, թ. 248:

³ Գարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999, էջ 227:

⁴ Հայրությունյան Հ., Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921թթ., Երևան, 1996, էջ 8:

⁵ Правда о Нагорном Карабахе, Степанакерт, 1989, с. 23.

1920թ. մարտ-ապրիլին Գյուլիստանն Արցախի շրջանների հետ ենթարկվել է օսմանյան թուրքերի և մուսավաթականների հարձակումներին¹, ավերվել են բազմաթիվ բնակավայրեր, զոհվել խաղաղ բնակիչներ:

Ադրբեջանի Հանրապետությունը ստեղծման օրվանից ոչ միայն քաղաքական նկատառումներով յուրացրել է հարևան Իրանի հյուսիսային հատվածում գտնվող Ատրպատական նահանգի անունը, այլև ի սկզբանե ձևավորվել է մեծավ մասամբ պատմական Հայաստանի հողերի վրա (Կուրի ողջ աջափնյա հատվածը):

Ստալինյան իշխանությունների որդեգրած՝ Հայաստանը Կրաստանի և Ադրբեջանի խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների միջև մասնատելով տարալուծելու ծրագիրը, ճիշտ է, ամբողջությամբ կյանքի չկոչվեց, այնուամենայնիվ պատմական Հայաստանի հայահոծ մի շարք երկրամասեր՝ Նախիջևանը, Լեռնային և Դաշտային Ղարաբաղն ու Հյուսիսային Արցախը բռնակցվեցին «եղբայրական Ադրբեջանին», իսկ Ջավախքն ու Գուգարքի մի մասը՝ Կրաստանին:

1923թ. հուլիսի 7-ին կազմավորված ԼՂԻՄ-ի² կազմում չեն ներառվել Գյուլիստանի և Հյուսիսային Արցախի շրջանները: Ադրբեջանի իշխանությունները Գյուլիստանի շրջանում վարել են ժողովրդագրական միատարրությունը խախտելու ակնհայտ քաղաքականություն՝ 1930 թվականին շրջանին միացրել են 4 ադրբեջանաբնակ գյուղ՝ Ջեյվա, Շեֆեկ, Գյուրգալար և Թոդան: Այս տեսքով շրջանը պաշտոնապես կազմավորվեց 1930թ. օգոստոսի 8-ին (08.08.1930թ.), այդ ժամանակ էլ Անդրկովկասի բոլշևիկների առաջնորդ Ստեփան Շահումյանի պատվին ստանալով Շահումյանի շրջան անվանումը³:

Շահումյանի շրջանը, ինչպես խորհրդային ողջ տարիներին, այնպես էլ՝ նախկինում, Լեռնային Ղարաբաղի մյուս հատվածների և ամենից առաջ՝ ԼՂԻՄ-ի հետ կազմում էր մեկ միասնական պատմաաշխարհագրական էթնիկ և տնտեսական տարածություն:

Շահումյանի շրջանը 1930-1991թթ. Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում էր: Նրա տարածքը կազմում էր 600 քառ.կմ, իսկ բնակչությունը 1989 թվա-

¹ *Нагорный Карабах, Историческая справка, Ереван., 1988, с. 23.*

² *Հովհաննիսյան Գ., Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, Երևան, 1971, էջ 231:*

³ *НКР, Путь к вершинам, Степанакерт, 2001, стр. 135. К истории образования Нагорно-Карабахской области Аз. СССР 1918-1925, документы и материалы, Баку, 1989, с. 54.*

կանի դրությամբ 21 հազար էր, որից 17,5 հազարը հայեր էին, 3,5 հազարը ռուսներ ու ադրբեջանցիներ¹:

Կենտրոնը քաղաք Շահումյանն էր: Շրջանը ԼՂՀ հյուսիսային դարպասն է, արևմուտքում և հյուսիսում սահմանակից է Դաշքեսանի, Խանլարի, արևելքում՝ Գերանբոյի (Կասում-Իսմայիլով), հարավում՝ ԼՂՀ Մարտակերտի շրջաններին: Տարածքի հարավային սահմանագծի երկարությամբ ձգվում է Սռավի լեռնաշղթան (ամենաբարձր գագաթը Գյամիշ լեռն է՝ 3724մ): Հարավ-արևելյան սահմանի երկարությամբ (Մարտակերտի սահմանագծով) հոսում է Ինջա (բարակ) գետը: Շրջանի Գյուլիստան գյուղի մոտ է գտնվում Ս.Ամենափրկիչ (Նապատ) վանքը, գյուղից 3 կմ հեռու՝ Գյուլիստանի կիսավեր բերդը (XVIIIդ.), որը եղել է Գյուլիստանի մելիքների նստավայրը, պահպանվել էին դռակներ, բնակելի շենքերի և եկեղեցու ավերակներ: Շահումյան քաղաքում էր գտնվում Ս.Աստվածածին եկեղեցին (XVIIդ.), քաղաքից հարավ՝ Երեք մանկունք կիսավեր վանքը (XVIIդ.), Բուզլուխում՝ եկեղեցի (XVIIIդ.), մոտակայքում՝ Ս.Մինաս ուխտատեղին, Հայ Պարիսում՝ ավերակ եկեղեցի և Նահատակ մատուռը, Վերինշենում՝ եկեղեցի (XVIIIդ.)² և այլն:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ռազմաճակատ է մեկնել 2647 շահումյանցի (այդ թվում՝ 10 կին), զոհվել է 1200-ը, իսկ մեկն էլ՝ Գարեգին Բալայանն արժանացել է Խորհրդային միության հերոսի կոչման³:

Ադրբեջանի հակահայկական քաղաքականության պայմաններում անգամ 1950-60-ական թվականներին շրջանում նկատվել է ազգային ինքնագիտակցության զարթոնք: Նման տեղաշարժերն արգելակելու, հայկական շրջանները լուծարելու նպատակով Ադրբեջանի իշխանությունները ստեղծել են արտադրական տարածքային նոր խոշոր միավորներ: Խանլարի շրջանը, որը գերակշռող հայ բնակչություն ուներ և հայ ղեկավարություն, միավորվել է ադրբեջանաբնակ Սաֆարալիկի շրջանի հետ: Իսկ Շահումյանի շրջանը որոշվել է միացնել հարևան ադրբեջանաբնակ Կասում-Իսմայիլովի շրջանի հետ:

¹ НКР, Путь к вершинам, Степанакерт, стр. 134.

² ՂԱՊ, էջ 517:

³ Նույն տեղը, էջ 518:

Այդ որոշման դեմ բազմաթիվ բողոք-հեռագրեր հանրագրեր, հատուկ պատվիրակություններ է ուղարկվել Մոսկվա և շահումյանցիների դիմադրության շնորհիվ շրջանը պահպանել է իր կարգավիճակը:

Ադրբեջանական իշխանությունները և Ղարաբաղում ադրբեջանցի գործիչները արցախահայությանը սպառնում էին ուժ գործադրել, եթե նա չկատարի Ադրբեջանի պահանջները¹:

Անդրֆեդերացիայի ստեղծումով արհեստականորեն խլացվել էին այդ վարչական միավորի մեջ մտնող ազգերի ներքին պահանջներն ու դժգոհությունները, ծավալվել էր վերին հրամանով վարվող մի քաղաքականություն, որը ինտերնացիոնալիզմ քարոզելով միակ ճշմարտությունն էր համարում «եղբայրական Ադրբեջանի» կազմում պահելը²:

Խորհրդային կարգերի արշալույսին Ադրբեջանի կողմից սկսվեց հայոց Արցախի ծվատման և վերջնականապես կլանման սանձարձակ քաղաքականությունը, որը նոր արհավիրքներ բերեց Հայոց Արևելից գավառների հայությանը:

1987 թվականից սկսած՝ բացահայտ է դարձել հայերին բռնի տեղահանելու՝ Ադրբեջանի իշխանությունների քաղաքականությունը: Առաջին փորձը նրանք կատարել են Հյուսիսային Արցախի Չարդախլու գյուղի բնակիչների նկատմամբ³:

Մինչև Ղարաբաղյան հակամարտության սկիզբը Հյուսիսային Արցախի լեռնային հատվածում բնակչության մեծամասնություն են կազմել հայերը՝ շրջանի բնիկները. այնտեղ ապրել է մոտ 90-95 հազար հայ: Նրանց մոտ կեսը՝ 40 հազարը, ապրել է Կիրովաբադ (Գյանջա, պատմական Գանձակ) քաղաքում, իսկ մնացածը 10-20 հազար բնակչությամբ բնակվել է Շահումյանի, Խանլարի, Ղաշքեսանի և Շամքորի շրջաններում:

Անդրադառնալով Արցախյան շարժման առաջին իսկ օրերին Շահումյանի շրջանում ստեղծված լարված իրավիճակին պետք է նշել, որ շրջանի բնակչությունը առաջինը իր վրա զգաց ու վերցրեց ադրբեջանական հրոսակների հարվածները:

1988 թ. աշնանը Ադրբեջանի հայաշատ վայրերում ծայր առած բռնություններին հաջորդել են բռնագաղթը և զանգվածային փախուստը: Ղա-

¹ Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2002, էջ 314:

² Մարտիան Ն., Քաղաքական և մշակութային իրավիճակը ԼՂԻՄ-ում 1960-80-ական թվականներին, Ստեփանակերտ, 2001, էջ 8:

³ Ղահրամանյան Վ., Հյուսիսային Արցախ, Երևան, 2000, էջ 8:

տարկվել են Շամքորի, Ղաշքեսանի, Խանլարի և այլ շրջանների հայկական գյուղերը: Վտանգվել է Քետաշենի ենթաշրջանի գոյությունը: Շրջանի հայրենասիրական ուժերը ձեռնամուխ են եղել ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը: Կարգի է բերվել Կարաչինար-Թալիշ տանող ճանապարհը, ստեղծվել ռադիոկապ Շահումյանի, Քետաշենի և Երևանի միջև:

Ադրբեջանի ղեկավարությունը՝ հանրապետության ժողովրդական ճակատի հետ միասին, մարդկանց խոշոր զանգվածներին ներքաշեց հակիրավական գործողությունների մեջ ընդհուպ մինչև զինված հարձակումները հայկական քաղաքների ու շրջանների վրա: 1989թ. հուլիսի 26-ին ժողովրդական պատգամավորների շրջխորհրդի արտահերթ նստաշրջանը որոշում ընդունեց շրջանը ԼՂԻՄ-ի կազմի մեջ մտցնելու մասին¹:

Ադրբեջանի զինված ուժերի կողմից ծավալված հետագա ռազմական գործողությունների հետևանքով 1989-1990 թվականներին հայաթափվել է Հյուսիսային Արցախի՝ Գարդմանքի հայկական էթնոսի պատմական տարածքը², ապա և 1992թ. հունիսի 13-14-ին՝ 1000-օրյա դիմակայումից հետո, զավթվել է Շահումյանի շրջանը:

Այդ օրերին՝ 20000 հայ բնակչություն, 11 հայկական գյուղ ունեցող Շահումյանում տվեցինք 289 անհայտ կորած կամ զոհված: Այդ օրը մենք կորցրեցինք Հյուսիսային Արցախի Շահումյանի շրջանը իր՝ Ներքին Շեն, Վերին Շեն, Հայ Պարիս, Սանաշիդ, Էրքեջ, Բուզլուխ, Կարաչինար, Գաղթուտ, Գյուլիստան, Խարխափուտ հայկական գյուղերով 698 քառ. կմ տարածք³:

Եվ միայն մայիսյան զինադադարից հետո՝ 1994թ. հունիսին նորից ստեղծվել է Շահումյանի շրջանի վարչակազմ և սկսվել է շահումյանցիների վերաբնակեցումը ԼՂՀ-ում:

2001 թվականին ԼՂՀ կազմում ստեղծվել է Շահումյանի շրջան վարչական նոր սահմաններով, որն ընդգրկում է Շահումյանի նախկին շրջանը (որի գյուղերը գտնվում են հակառակորդի վերահսկողության տակ, թվով 16 գյուղ), Քետաշենի նախկին ենթաշրջանը (թվով 7 գյուղերը հակառակորդի վերահսկողության տակ են գտնվում) և Քելբաջարի նախկին շրջանը (թվով 33 գյուղ)⁴:

¹ Թովմասյան Վ., Աթաջանյան Վ., Ներսիսյան Յու., Ղարաբաղյան հարց, էջ 14:

² «Գարդմանի կանչ» թերթ, 2008թ. նոյեմբեր:

³ <http://sarcashen.blogspot.com/search/label/>

⁴ Նույն տեղում:

Ամփոփում

Հոդվածում լուսաբանվում է այն միտքը, որ Հյուսիսային Արցախը պատմական Արցախ «աշխարհի» անբաժանելի մաս է հանդիսանում: Ըստ այդմ էլ ներկայացվում է Արցախի և նրա Հյուսիսային մասի վարչաքաղաքական սահմանները, վարչական միավորի պատմական անցյալը, լուսաբանվում է ուսումնասիրվող տարածքների միասնական էթնիկ և տնտեսական տարածք հանդիսանալու հանգամանքը: Այնուհետև ցույց է տրվում խորհրդային վարչակարգի պայմաններում Ստալինյան իշխանությունների որդեգրած ծրագրով պատմական Հայաստանի հայաիոծ մի շարք երկրամասերի՝ Նախիջևանի, Լեռնային և Ղաշտային Ղարաբաղի ու Հյուսիսային Արցախի բռնակցումը «եղբայրական Ադրբեջանին», իսկ Ջավախքի ու Գուգարքի մի մասինը՝ Վրաստանին:

Ներկայումս Հյուսիսային Արցախի և նրա մի մասը կազմող Շահումյանի տարածքը բռնազավթված է Ադրբեջանի կողմից, իսկ շահումյանցիները՝ զրկված են իրենց հայրենի օջախներից:

Северный Арцах-этнически и экономически историко-географическая часть Арцаха

Нуне Сарумян

Резюме

Ключевые слова: Арцах, Гардманк, Утик, Шаумян, этническая территория, меликства, Гюлистан, выселение, Куст-и-парнес, Кохт, Тус-Кустак, Метс-Кохманк, Шакашен, Елизаветполская губерния, договор, делегация, переселение, освободительная борьба, массовое уничтожение, антиармянская политика, подъем национального самосознания.

Северный Арцах исконно армянская земля и неотъемлемая часть Арцаха и частично-Утика. В статье представлена историческая география Арцаха и Утика, частью которых является Северный Арцах, а так же рассматривается процесс дальнейших политико-географических изменений в истории региона. Особое внимание уделяется периоду насильственного введения данной территории в состав Азербайджанской ССР. Отмечается, что на всем протяжении существования СССР главной целью руководства Азербайджана было стремление очистить исконно армянские земли от коренных жителей и создать тюркское государство. Однако, несмотря на всяческие угрозы и попытки вытеснения армянского населения, армяне Северного Арцаха смогли отстоять свою свободу и целостность территории вплоть до 1991 года.

Nort Artsakh is history geographical economic area of Artsakh "World"

Nune Sarumyan

Summary

Key words. *Artsakh, Gardmank, Utig, ethnic area, melikdom, Gulistan, eviction, Kust-i-Parnes, Koght, Mets Kogmank, Tus-Kustak, Shakashen, The province of Elizavetpol, agreement, upheavel, liberation struggle, massive genocide, Shahumyan, antiarmenian policy, national amakening of consciousness.*

The idea that North Artsakh is an inseparable part of the historical Artsakh "World" is illustrated in the article. Accordingly the history of administrative unit and the political borders of Artsakh and its northern part are presented, the circumstance that study areas are united ethnic and economic areas is illustrated. Then the pressure of many regions of historical Armenia, such as Nakhichevan, Nagorno and North Artsakh in "Franteral Azerbaijan" and one part of Javakheti and Gugark in Georgia with adopted program of Stalin's authorities in the conditions of Soviet regime is presented.

Presently the area of North Artsakh and one of his parts Shahumyan is occupied by Azerbaijan, and the people of Shahumyan are deprived of their native hearth.